

A rendszerváltozás sorsfordító évei

Antall József miniszterelnök – egy valahai jogfilozófus munkatárs szemével

Az a nem túl hosszú időszak egy élet során, amelyről beszámolni s amelynek tanulságait latolgatni a következő lapokon megkísérlem, éppen sűrűségével és meghatározó jelentőségével életre szóló élménynek bizonyult. Kevés ilyen kivételes eseménykoncentráció lehetősége adatik meg bárki számára is egyetlen emberöltő során.

Számomra az első ilyen a felnőtté válás küszöbén az érettségimet követő közel másfél éves bányászkodás volt. „Kizsákmányoló” minősítéssel megbélyegzett szülők gyermekeként, a bennünket kísérő hatósági iratokban X-esként jelzetten eleve aligha lett volna lehetőségem, hogy egyetemre kerüljek. Rögvest jelentkeztem hát csillásnak a Pécsi Szénbányászati Tröszthez, ahol a próbahetek sikere után valóban mélyszinti csilléző lettem, majd beosztásom változatlanul hagyásával felrendeltem figuránsként a mérnökségre. A *schichta* attól kezdve napi több leszállást feltételezett, akár veszélyes körülmények közt, például egy szerencsétlenséget eredményező sujtólégrobbanás utáni terepfelmérés végett. A mai napig meghatódva, az istenképmás-embert¹ minden körülmények közt megillető tisztelettel gondolok megnyilatkozásaikban nem csekély mértékben darabos és durva, mégis teljes ember akkori idősebb társaimra: vajúrókra, akik féltő figyelme nélkül aligha élhettem volna túl baj nélkül a napirend szerinti visszatéréssel nem ritkán adódó kritikus helyzeteket. Ma nem úgy gondolok vissza minderre, mint sikeres kalandra, hanem hogy ekkor, tényleg megismerhetve népünk e bizonyosan többségi, a legszorosabb értelemben is dolgos szelét, váltam s válhattam országát megismerő magyarrá igazán.

Ehhez képest a kommunizmus megrendése három évtizeddel később történt. Saját élettörténetemben pontosan annak mintegy zenitjén, amikor bár minden esetben akadémiai jóváhagyással ugyan, mégis a magam erejéből és saját sikerként érkezhettem el nemzetközi meghívások egymásra tololó garmadájához. Fél év Canberra, majd Tokió másfél hónapja után erős évnyi New

VARGA CSABA (1941) professor emeritus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar Jogbölcséleti Tanszéke.

1 Vö. <http://en.wikipedia.org/wiki/Image_of_God>.

Havenben a Yale, végül pedig ismétlődő hónapok Edinburgh egyetemén, hogy átmeneti brüsszeli vendégelőadások közbejöttével végleg csak az első szabadon választott kormányzatot eredményező választások két fordulója közti időben érkezhessen haza időközben úgyszólván nemzetköziesedett figuraként. Hiszen jórészt efféle merőben tudományos kihívások közt formálódott ekkoriban életem, olyanként, mint aki éppen nem ápol a hazai politikai bomlással s egy mámoros újrakezdés útkereséseivel akkoriban sűrűn szövődő kapcsolatokat. Az ifjúkori barát, Sólyom László e folyamatokba beépültsége ellenére érdemlegesen nem segített; számomra így egyedüli kapcsolódási lehetőségként a Magyar Demokratikus Fórum központja maradt, az a Bem teret uraló, nem kis épület, amely akkorra gyakorlatilag teljesen kiüresedett, hiszen addigi aktivistái parlamentbe, kormányzatba, külszolgálatba, alkotmánybíraskodásba özönlöttek be időközben. Külügyi részében lett először szükség rám, amit s különösen aminek angol nyelvi területi ágát valameddig vezettem is; majd a jogi bizottság következett. Ennek számomra legizgalmasabb pillanata akkor érkezett el, amikor a taxisblokádnak napján gyalogosan a Bem térre összegyűltem – s a parlamentiek tehetetlenségét érzékelve, annak érdekében, hogy túljussunk a beállott politikai *impasse*-on – nekünk is a helyzet jogi megfogalmazásának lehetőségén kellett eltűnődnünk.² Eközben pedig rá kellett jönnöm, hogy valamiféle véletlennek köszönhetően talán egyedül vagyok Magyarországon, akinek tényleg némi tudása lehet arról, mit is jelent valójában egy bizonyos (s az akkori honi beszédben voltaképpen ismeretlen) bűvös kifejezés – *civil disobedience*³ –, amelyet a hon liberális agytrösztjei az általuk éppen akkor összeeskábált taxisblokádnak állítólagos politikai normalitása és becsülendő kiállásként eleve büntethetlensége varázsszavaként próbáltak a nemzet torkán lenyomni, s amely terminus alkalmazhatását a betegségében pizsamás kórházi interjút adó miniszterelnök alkalmi szóhasználata eleinte maga is elfogadni látszott. Nos akkor megfogalmazott közös állásfoglalásunk nemcsak az állammal szemben helyénvaló, polgári jogi igényeket is támasztó bűncselekmény-sorozatként azonosítva tette

2 Oda csatlakozásomkor Kelecsényi Erzsébet vezette e bizottságot Tallós Emil elvi és Varga Győző jogsegélyszolgálati részvételével; a helyzet rendkívüliségére tekintettel ekkor átjött hozzánk Jobbágyi Gábor a kereszténydemokratáktól, és én még saját ismeretségi körömből Molnár István jogtanácsost hívtam el e tisztázó tárgyalásra.

3 Véletlenszerű emlékként rögzült ez három jogirodalmi beszámoló írásom nyomán a *Jogi Tudósító* [MTI & MTA ÁJI], I (1970), 13–14. számában megjelent: A polgári engedetlenség és a jog [Frank M. Johnson: Civil Disobedience and the Law. *Tulane Law Review*, XLIV (1969), 1, 1–13], 27–28, Polgári engedetlenség és a jelenkori alkotmányosság Amerikában [Wilson Carey McWilliams: Civil Disobedience and Contemporary Constitutionalism: The American Case. *Comparative Politics*, I (1969), 2, 211–227)], 29–31 és A polgári engedetlenség helye a mai amerikai demokratikus gondolatban [Paul F. Power: On Civil Disobedience in Recent American Democratic Thought. *The American Political Science Review*, LXIV (1970), 1, 35–47], 1–32; mindez újrainyomva in Varga Csaba: *Jogi elméletek, jogi kultúrák*. Kritikák, ismertetések a jogfilozófia és az összehasonlító jog köréből (Budapest, 1994, ELTE „Összehasonlító jogi kultúrák” projektum), 438–443. [Jogfilozófiák].

egyértelművé az országot immár megbénító helyzetet,⁴ de külön sikerrel azonnal eljuttatott személyes feljegyzésem a kormányfőhöz nyomatékositotta is, hogy pontosan e bűvös szóhasználat alkalmasságáról s használhatóságáról, amit liberálisaink gátlástalanul belemagyaráztak egy főként amerikai használatú fogalomba, a mögötte megbúvóan tökéletesen altruizmus-hiányos, önérvényesített önérdek okán s a felelősségéből patkánymenekvést tanúsító logikája folytán éppen nincsen szó.⁵

Ez a véletlen hozott közel a miniszterelnök Antall Józsefhez, akinek némi átmenetek után Tanácsadó Testülete tagjává is lehettem. A főlépcsőház északi oldala főemeleti szintjének öt termét foglaltuk el⁶ együtt a miniszterelnök egykori barátjaival, a pályájukat közgazdaként külföldön befutott személyi tanácsadókkal⁷ s persze előbbinek és utóbbinak a részben közös titkárságával. Legfontosabb megjegyzésem talán onnan indult közös időnkéből, hogy Antall József jelenléte felemelő hatású volt; erkölcsi komolysága s nem csekély olvasottsága, lenyűgöző elemzőképessége még a leghétköznapibb munkára is rá tudta nyomni bélyegét. Testületünket is beleértve minden egyes kormányzati szereplő hozzá igazodott; ennek köszönhetően pedig kiváló aurája lett mindannak, ami egyáltalán az akkori erőfeszítésekkel kapcsolatos volt. Ebből fakadhatott tehát, hogy bármely részterületről legyen szó, megemelődött a bárha akármennyire rutinnak tetsző cselekvés is, hiszen közösen osztott felfogásunkban ez eleve történelemformáló komolyságúvá változott. A Miniszterelnöki Tanácsadó Testület pedig egy egyébként komoly csapat elit testülete volt – roppant egymásra figyeléssel, ügybuzgalommal, tetterekészséggel, maximális kölcsönös bizalmat sugallva; függetlenül egymástól akármennyire eltérő személyiségeink, háttereink, szakértelmünk és véleményeink természetes különbözőségétől.

*

- 4 Lásd másnap, szombat hajnalra megjelent a tán két lapra nyomtatott nyolcoldalas kiadványt Kószeg Ferentől, benne [Kelecsényi Erzsébet, Molnár István, Tallós Emil, Varga Csaba] [Az MDF jogi bizottságának szakvéleménye] *Beszélő* különszám (1990. október 28.), 6, kifogatva értelméből mintegy az SzDSz-mögöttesű *Beszélő* szerkesztőségi véleményeként pedig hozzácsapva [-szeg]: Zápolya népe, *uo.*, 6.
- 5 Vö. Hack Péter – Jobbágyi Gábor – Rockenbauer Zoltán – Tallós Emil – Varga Csaba: Nem állampolgári engedetlenség – Közkegyelmi törvény kell: A *Reggeli Pesti Hírlap* nyilvános vitaülése [Enyedi Nagy Mihály vitavezetésével] a fuvarosblokádj jogi megítéléséről, I-II. *Reggeli Pesti Hírlap* (1990. november 12-13.), 179, 8, 180, 8, valamint Varga Csaba: Polgári engedetlenség: Jogfilozófiai megfontolások s amerikai tanulságok a jog peremvédekéről in *A polgári engedetlenség helye az alkotmányos demokráciákban*. A Bibó István Szakkollégium 1991. március 9-10-ei konferenciájának előadásai és vitája. Szerk. Csapody Tamás, Lenkei Júlia (Budapest, 1991, T-Twins Kiadói Tipográfiai Kft.), 158-163. [Twins Konferencia-füzetek 2].
- 6 Az általam megismert felállásban Kiss György (munkapszichológus) és Kodolányi Gyula (amerikanista irodalmár), valamint nemzetbiztonsági tanácsadóként Ferenc Csaba (úrkutató mérnök) és vélem nagyjából egy időben érkezett még M. Kiss Sándor (legújabbkori történész) munkálkodott ott. Utóbb a stábhoz további három hölgy kapcsolódott.
- 7 Mindenekelőtt Ósváth György és Tar Pál s átmenetileg még Hieronymi Ottó.

Számomra már a politikai fejlemények első pillanataitól kezdve a leginkább foglalkoztató dilemma egy zavarba ejtő kérdés volt: mihez is értek személyesen én vajon? Azaz mire is készített fel engem negyed évszázadnyi elmélyült tudományművelés? Hiszen intuitív belátás eredményeként máris csaknem kész lehetett a válaszom, hiszen alig vetődött (amint hogy nem is vetődhetett) fel kérdés, amelynek megválaszolásához saját szakértelmem biztos fogódzót kínált volna – ironikus módon talán a legelső, engem történetesen a miniszterelnök közelségébe segítő roppant kivételes alkalmon kívül, amikor az MDF-központban egyszersmind a taxisblokád ő általi megítélését is mérlegre kellett tennünk. Ugyanakkor a „mihez is értek személyesen én vajon?” kérdése bármennyire konkrétan hangzott, mégis már eleve magában rejtette úgyszintén egy konzervatív alapállás ízének a vallatását. Hiszen bármiféle mértéktartó válaszadást kísérelnénk is meg, ez csakis olyasfajta ösvény mentén haladhatna, amelyik például bevallja, hogy nem feltétlenül a saját értelmünk igazíthat útba. Ráadásul nem is feltétlenül logikai levezetések nyomán cselekszünk – mint ahogyan az eszközpontúság apostolaként akkoriban egy lecsupaszító lélektelenség hirdete,⁸ szemben mások lassanként beérő, mert fokonként lépegetve már-már az összes képességünkkel, vagyis emberi létünk teljességével egészében számoló emberséggel.⁹ Merthogy tudnom kell akár hallgatni is; ez szintén a lehetőségek egyike. Hallgatni tehát. De mire is? Nos figyelve másra – múltra, környezetre, néplélekre, hagyományra, emberi megtapasztalásra és bármi egyébre egyaránt.¹⁰ Amint egy eleinte feminista rekonstrukcióiról elhírhedett amerikai szerző – egykori ottlétemkor s azóta is úgyszólván baráti kapcsolatomban – egyszer (környezete számára meglepően) kijelentette, hogy kizárólag értelmünk soha

8 Kis János: *Az abortuszról. Érvek és ellenérvek* (Budapest, 1992, Cserépfalvi), 236. Megjegyzendő egyébként ekkori morálfilozófiai alapállásának a lárvaarcszerű képviselőre, hogy addig természetes szövetségese és barátja, George Fletcher, a nékem általa közös vacsoráink során elmeséltek szerint éppen az általa gyakorolt, végletekig racionalisztikus kritikának – hiszen az ő köreiben a kritikus ezzel megtisztelni szokta azt, akire/amire időt s szellemi energiát fecsért – a szerző merev visszautasítása okán romlott meg a barátságuk. Miután ezzel amerikai–magyar kollégám csalódott a Szabad Demokraták Szövetségének egész nyugatiasnak propagált habitusában, visszatért honába, New Yorkba, a Columbia Law Schoolra.

9 Vö. a szerzőtől *Visszavont emberi teljesség? Eszmeuralom és tetszőlegesség. PoLiSz* (2005. március), No. 82, [Külvilágunk - belvilágunk, 4], 14–21 & <<http://www.krater.hu/krater.php?do=3&action=a&pp=1006>>.

10 Szerda délutáni/esti szokásos kibővített nemzetstratégiai beszélgetéseink egyik visszatérő vendégeként az orvos zeneszerző, klasszikus zenei jazz zongoravirtuóz, Szabados György szállította visszatérően a beszédes, szimbolikus értelmű példát a birodalmában névtelen utazgatásai közben népének hangjára figyelő kínai császárról, aki rögvest megérzi, ha vihar, felfordulás, lázadás közeleg, mert az egyszerű ember megváltozó énekhangja akaratlanul is elárulja, hogy a dolgok kifordultak rendes medrűkből. E példa üzenete ugyanúgy kettős, mint ahogyan a Szent Gellértől éjszaka hallott szolgálóleányi énekülés lehetséges értelmezése is, mert hogy a megfigyelő alázatos figyelme esetén mind a kívánatos normalitás, mind a túrképesség mértéke egyaránt kiolvasható egy-egy spontán megnyilatkozásból.

nem kényszerít ki megegyezést; mert erkölcsi meggyőződéseink tapasztalásunk s empátiánk eredményeként változnak, nem pedig pusztán érvelés okán.¹¹

Érdekes módon hozzám viszont akkoriban – közmédiá csatornáiból csakúgy, mint későbbi kormányzati/politikai találkozásokból – folyvást mások abszolút biztonsgtudata érkezett el; akkor is, ha meglepően irritatív volt, mert nem tudtam egyébnek betudni, mint hogy bizonyos pozíció (azaz hatalom, tehát tényleges hatásgyakorlási/befolyásolási lehetőség) birtokában sokaknál ilyesmi tudja/szokta leplezni bárminemű saját vélemény, mérlegelhető tudás vagy megfontoló bölcsesség voltaképpen hiányát; egyidejűleg persze felmutatva kételyek nélküli igazodást egy olyan környezethez, amely viszont történetesen igényli bármiféle biztonsg tudatát. Nos ilyen pillanat lehetett az, amikor egy privatizációs sikert megkoronázó díszebéden a tőzsdeguru Hardy Ilona és az országgyűlési képviselő Magyar Bálint közé ültetve könnyed fecsegésbe burkoltan próbáltam kipuhatolni társnőmtől, vajon évtizeddel jogi tanulmányai befejeztével miből meríti most annak közgazdasági bizonyosságát, hogy a minden óvatosságot felülíró s ezért hajszoltságba vitt privatizáció jelszavára és összes tetteire idők múltán is büszke lesz majd utókorunk? Nos kedves mosoly volt előbbi részéről csupán a válasz, mintegy megbocsátásként nehéz felfogásomért. – Az sem fakadhatott más töről, amikor egész addigi szakmai életében kizárólag magánjogász Sólyom László egyik napról a másikra közjogról kezdett el értekezni – noha tudjuk, hogy egyik s másik gondolkodásmódban, mentalitás-ban diametrálisan ellentétes princípiumra épül, mert eltérő szakmai kultúrát s ebből fakadóan ellentétes észjárását takar: előbbi az államot alkotó népközösség integritásának és értékeinek védelmezéséből indul ki, míg utóbbi annak kívánalmából, hogy érvényre juttassa bármely, az atomizált közösségéből szerződéses megegyezés alanyaként kiemelkedő egyénnek a csupán kivételesen korlátozható szabad akaratát.¹² – S hasonlóképpen furcsálhattam, hogy saját köreimben akkor is s részben azóta is rossz fátum gyanánt – mint az akkori, ellenzékünkéből érkezett, ám oda vissza is sündörgő köztársasági elnök mefisz-

11 „The core of our moral beliefs is constituted, not by reason, but by our experiences and by our emphatic sense of the experience of others. [...] moral convictions are changed experientially or emphatically, not through argument. [...] Reason simply will not move us – but experience, empathy, and reflection might.” Robin West: *The Constitution of Reasons. Michigan Law Review*, 92 (May 1994) & <<http://scholarship.law.georgetown.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1666&context=facpub>>, 1434–1435, idézet 1436 és 1437. A teoretikus kifejtés egyébként elrejti a szem elől a szemléletes lényegét. Szerinte ui. magzatelhajtás vs. magzatvédelem ügyében sok beszéd helyett be kellene mutatni valaha abortuszt kívántak olykor éltük végéig önmagukat pszichikai önvelszéjtésbe taszító öngyötrését, s persze azon „anyag”-feldolgozásokat, melyek során ezen emberkéek egészét/roncsait valamiféle „hulladékosítás” okán péppé darálják.

12 Eleinte talán a *Heti Világgazdaság* hasábjairól, talán 1990-hez pusztán közeledve, még ilyesfajta általa megszemélyesített magabiztonsgon rökönödtem meg, ahogyan történetesen az egyházak kívánatos közjogi státusát ilyen váltással megtagyarni vélte: – Egyesület. – Közönsges? – Igen. – Akár mint a bélyeggyűjtőké? – Igen, hiszen jogilag ugyanazt takarja.

tói szellemét mint levitézlett ügy szolgálóját, az ország javainak kiszolgáltatóját – kárhoztatták egyébként akadémiai kollégám, Sárközi Tamást és törvényét; de noha új kormányerőnknek a parlamentben többsége volt, módosítást mégsem kezdeményeztek, ráadásul a még formálható privatizációs szerződéseket sem tették sem feszesebbé, sem teljesületlenség esetén semmisséget eredményezővé, sőt számonkérhetőségére továbbra is változatlanul rutinrövidségű határidőt szabtak, mintha csupán pusztá falusi lóvásárról s nem az ezredéves magyar államiság történelmének egyik legnagyobb horderejű tranzakció-sorozatáról volna szó. S miközben kései baráti társaságától nagy nemzeti gondolkodóvá adorált másik kollégám, Mádl Ferenc, noha pontosan az ő szakterületéről – és tudósként is, hatóságként is saját kompetenciájáról – volt itt szó, sem megelőző pártállami vagyonügynök-potentátként, sem a mi kormányzatunkban kormánytagként nem kezdeményezett semmiféle változtatást, nem állott ki ilyenért. – Folytatva a történet felidézésével a példázatot, amikor a Tanácsadó Testületbe kerültem, olykor akadt egy-egy felülről kapott hivatali feladatunk is, így egyebek közt az, hogy változatokkal készülünk az 1992 szeptemberében esedékes kormányzati félidő *The State of the Nation*-típusú kormánybeszámoló-kiadványához. Nos ami ebből emlékezetes számomra, az az, hogy fentről érkezett utasításra éppen a tőkebeáramlás és privatizáció párhuzamos (s Közép-Európában, a vi-segrádi akkori hármakban páratlan) sikerével¹³ kellett bizonyítanunk¹⁴ a két év során bekövetkeztetett társadalmi változások nagyszerűségét.

Faggattam volna, persze, társadalomtudományunkat, amelyről vélni tudtam, hogy van valamelyes átlátásom benne; általam addig elsődlegesen munkált részére – a jogtudományra, valamint a Kulcsár Kálmán ethosza szerint művelt¹⁵ szociológiára s a velük társ politikatudományra – kifejezetten büszke is voltam; semmiféle problémás előkérdésre azonban, ami számunkra akkor és ott létfontosságú volt vagy lehetett volna, saját józan értelmemen túl azokban semmiféle választ nem találtam. Így már eleve zavart az a kioktató, „felvilágosult misszionárius” hangnem, amely főként amerikai klónozással úgyszólván tömegesen előállított emberjog-hiénák képében mindenütt körülvelt bennünket, s akiket persze arcátlan jöttmentként vissza kellett volna utasítanunk ahe-lyett, hogy komoly képpel hallgattuk volna betanult monológjaikat. Élénken

13 Egykori osztálytárs- és barátként olykor Kiss György (1931–1999) közvetítésével érkeztek hozzánk „Jóska” megfontolásai, többek közt az annak meggontolásából eredő kiindulás is, miszerint történelmünk során mindaddig visszatérően csakis ártottak nekünk, mert pusztítottak a megszállóink, ám a jövőben – saját (?) sikerünként – immár a sajátjukat fogják védeni a mi földünkön.

14 Végső változatában lásd *Félúton, 1992. A Nemzeti Megújódás Programjának első két éve*. Főszerk. Marinovich Endre (Budapest, 1992, Miniszterelnöki Sajtóiroda) 159, valamint idegennyelvű tömörítvényei *A metà del cammino / Halbzeit / Midway through a Term* főcímmel.

15 Tehát nem arra, aminek felváltására az MTA Szociológiai Intézetébe kinevezték igazgatónak, vagyis a volt miniszterelnök, Hegedűs András szovjetunióbeli menekülésekor hirtelen elsa-játított szociológiai zsurnalizmus vagy a Heller Ágnestől s társaitól akkoriban csaknem pro-vokációként művelt szélsőbalos nihilizáló kritikája a „létező szocializmusnak”.

emlékezetemben él például annak eseményekben dús volta, amikor először tölthettem egy hetet a falon túl, Nyugat-Berlinben, a *Freie Universität* rektori meghívására, és a hivatalos programon kívül találkozhattam Balla Bálint szociológussal, aki a város műszaki egyetemén tanított. Nos ő akkoriban védve meg disszertációját,¹⁶ hosszan mesélt nekem egy XVIII. századi erdélyi protestáns parasztcsalád jellegzetesen önkiegyensúlyozódó önjáratermeléséről, egy olyan önfenntartó, dinamikusan megújuló rendszerről, amelyben saját méltósággal s felelősséggel intézte gazda és asszonya a külön-külön egyikük vagy másikuk által ellátandó dolgokat.¹⁷ Ennek fényében persze – hiszen bölcs érettségben, természetes szerepmegosztásban évszázadokkal a bennünket felvilágosítani akaró primitív neofiták előtt jártunk – igencsak visszatetsző volt az a mód, ahogyan ottlétemkor amerikai *gender*ként begőzölt lányagitátorok hanyaganyüzgő agresszivitással lepték el egy Vilnius vagy épp egy szokásaiban a vallási gyökerekhez még makacsul ragaszkodó Ankara köztereit, állami méltóságok általi fogadtatásukban kifejeződő respektust is szemtelenül kikövetelve, hogy boldog-boldogtalant saját öndugába dőlő feminizmusuk útjára tereljének. – A szimbolizmus erejéről tanúskodik, hogy utóbb igenis nagyon mélynek éreztem Csath Magdolna egyik alkalmi megjegyzését arról, hogy akár egy kisiskolás írka borítógrafikájának a tetszőleges változtatgatása is önmagát megsokszorozó hatású hazafiatlan tett lehet, mivel a hagyomány érzetének fontosságát rombolja, hiszen a felnövekedők lelkében a „minden véletlenszerű és megállapodatlan!” teljességének érzetét fejlesztheti ki. – Eltűnődtem azon is, vajon mikor volt utoljára bármiféle szervesülés (volt-e persze szorosan véve valaha is?) a magyar történelemben? Ha volt, úgy annak valamelyest mérhető oldalát láthatnám-e a környezeti feltételek s a kormányzati erőfeszítés azon szerencsés öszveajzásában, hogy a nemzet, vagyis egyenként mindegyikünk külön-külön divergáló, hasznos időnkéből egyre nagyobb részt kiszakító energiatartalékát egy cél, közös hazánk jövője jegyében termőre tudjuk fordítani? És szép lassan efféle tűnődéshez csapódtak gyermekkori élményeim, a bélyeggyűjtés során megismert egészséges stílusjegységtől akár a még Kodály Zoltán szellemiségétől is jegyzett elemi iskolai tankönyvek természetességéig, vagyis érlelődő benyomások arról, hogy talán a két háború közti korszak s ennek rövid utóélete lehetett az utolsó időszak, amelyben még valamiféle megnyugtató ízlésbeli harmónia mutatkozhatott hivatalos megnyilatkozásoktól a magánember magánaktusaiban megmutatkozó szellemi tartalomig. Lehet, hogy ez egy még mélyebb egységre, tényleg közös ügyre utalt?

Kik vagyunk? Milyen állapotban leledzünk? Mi is az voltaképpen, amelyben most léteznünk adatott? Nos mihelyst valóban tájékozódni szeretnénk ilyen és

16 Bálint Balla: *Soziologie der Knappheit*. Zum Verständnis individueller und gesellschaftlicher Mängelzustände (Stuttgart, 1978, Enke).

17 Egyikük stratégiai, távlatos fontossággal szántóféldön s legelőn, négylábú állataival, másikuk a napi létfenntartás perspektívájában otthon s a konyhakertben kétfél lábú baromfiaival.

hasonló végső kérdésekben, iránytűt már hasztalan keresünk. Nos újabb példa: akár saját szakmai (akadémiai/egyetemi) körökben, akár a lassan polarizálódó politikai csoportosulások látványától hajtottan (vagy visszariadtan) tűnődtem el egyre jellegzetesebbé váló személyes és családi életútmodelleken, egy talán a tudománytól is alátámasztandó lehetséges válasz várásában mégis megválaszolatlan maradt számomra: vajon egy család és elköteleződés nélkül intellektualizálásban tetszelgő és merő önmegvalósításban kimerülő minta mint életmód, mely egyre csak repdes, de céltalanul – mint ahogy az új stíllel s erőszakos publicizálásával megtapasztalásként mindannyian találkozhattunk –, vajon szintén biztosíthat kielégítő kiegyensúlyozódást s fenntarthatóságot? És ha történetesen nem csak én vélném, hogy olyan út ez, mely folytathatatlan, lévén emberellenes, úgy leírható-e az illet kitermelő háttér, s bizonyítható-e az általa kínált minta zsákutcás volta a tudomány eszközeivel?¹⁸ – Avagy tisztában lévén a gond súlyosságával, milyen választ tartogat számunkra a „demokrácia” civilizációját fenntartó tudományosság azután, hogy fél évszázad kommunista diktatúrája általi pusztítás már-már kikezdhetné nemzeti létünk alapjait is? Hiszen könnyű ígérgetni az utca emberének. És bármiféle párt, politikai vagy szellemi tömörülés, és – mert időközben liberalizáltattak a körülmények – valóban, bármifajta belülről vagy külföldről pénzelt médiaakció¹⁹ rájátszhat a kisember primitíven csodaváró elégedetlenségére – az ország és erőnléte olyan feltételei között, amikor csakis Churchill egykori, tényleg hiteles kiállása lehet az adott körülmények közt kizárólag realizisztikus: „Nem ígérhetek mást, csak vért, erőfeszítést, verítéket és könnyeket!”²⁰ Nos semmiféle kérdésre abból a tudományból, amelyet egyáltalán faggathattam, nem kínáltatott válasz. Nem is következett be más, mint kormányzatunk bukása. Ez lett a tényszerűen beálló következmény.

Vajon miniszterelnökünk is tudott-e töprengeni így vagy más módon, miközben országának hajóját megkísérelte Scylla és Charybdis közt optimálisan kormányozni, nehogy zátonyra fusson, és hanyódni kezdjék nemzete hajója? Nekem csak a fáradhatatlanul újratöprengő Nobel-díjas egykori bécsi közgazda jut eszembe, ki önjellemzéseként egyszer két gondolkodói típus között tett különbséget. Egyfelől azokat jellemezve, akik mindent eleve biztonsággal tudnak, mert az agyukban megőrzött, gondosan klasszifikált hívószódobozaikból könnyedén előkapható a mindenkor kész tudás; ezért persze csakis panelsémákban

18 Mint ahogy Oláh Sándor: *Politikai psychopathák* [Különlenyomat a *Népegészségügy* 1922. évi 19–20. számából] (Budapest, [1922], Eggenberger...) mérleget vont az akkoriban sűrűn feltűnt szereplőkről egyéni és tömegpszichológia, valamint rend és bomlás vetületében, fegyelem és fékezőerők összjátéka kérdéseként az úgynevezett Tanácsköztársaság bukása után.

19 Már a XX. század elején ez volt a tömegdemokrácia világának állapota: olyan „jövendői” adomány, amely egy amerikai egyetem falán még rézplakettre sem érdemesítene, más világtájakon viszont már egy egész ország úgynevezett értelmiségét megvehetővé teszi, amint ezt Soros György közép- és kelet-európai szerepjátszásában akkoriban megfigyelhettük.

20 Bővebben lásd <http://en.wikipedia.org/wiki/Blood,_toil,_tears,_and_sweat>.

szoktak és tudnak is az ilyenek válaszolni – következésképpen persze érdektelenül is, mert bármiféle újragondolásnak az eredetisége nélkül s ezért persze egyben haszon nélkül. Másfelől pedig azokat írva le, akik folyvást csak problematizálnak, így esetleg soha nem is érkeznek el határozott válaszhoz. Ez utóbbiak gondolkodása mégis – noha és mert körkörösén makacsul mindig valamiféle alapdilemma körül forog – minden ízében érdekes és releváns, új és megoldással kecsegtető lesz.²¹ Nos nyitott a kérdésem: Antall József melyik típushoz tartozhatott inkább? A választ nem tudván, számomra mindenekelőtt egy dolog bizonyos: az, hogy bármiféle ítéletalkotásban szerénynek kell lennünk, hiszen egy miniszterelnök gondolkodása immár nem a benne is tovább munkáló magánemberé. Mindazonáltal úgy vélem, hogy komoly osztályozó tanultságával erőteljesen meg lehetett áldva az elsőként említett típus némely jegyével is, miközben nyitottsága bármi új gondolatra okvetlenül jelenvaló s bennünket, akár legtávolabbi társát is bátorító volt.

*

Egy jogbölcsestől valamelyest véleményezhetően ezen időkben a politikai bölcsesség megnyilatkozási terepeként volt néhány olyan apró jel vagy témakör, amellyel mint környezeti összetevőből esetleg a személy s az intellektus jellemzésében mindenekelőtt a jog felfogását s akkori szerepjátszatását illetően célszerű tovább példálózunk.

Egy miniszterelnök részéről e nézőpontból mindenekelőtt talán a joghoz való viszony lehet érdekes. Ezt távolról megvilágító első példám az akkori visegrádi három országot reprezentáló egyik munkalátogatás alkalmával, miután Brüsszelből már Washingtonba értünk, nem véletlen kérdésfeltevésem a Pentagonban a Vezérkari Főnökök Egyesített Tanácsának főnökéhez arról, hogy mit s miként mérlegelne, ha egy sorsdöntő, például a polgári kormányzattól hadművelet indítására felhívó döntést kellene operatív paranccsá átformálnia. Roppant rokonszenves közvetlenséggel Colin Powell kizárólag a személyes felelősségvállalás momentumát hangsúlyozta, mondván: csakis azért fohászodnék, hogy legyen elegendő ideje töprengésre, például egy imazsámonlyon átvirrasztható éjszakája, mely után bizonyosan csakis olyan eredményhez érkezne, amelyet lelkiismerete a nemzete számára a legjobbként sugallhatna – ám annak bármiféle biztonsága nélkül (s így e megfontolás a döntésében nem is játszhatna közvetlenül szerepet), vajon e pillanatokért utólag majd nemzete hősének vagy ügye elárulójának fogják-e tekinteni. S ugyancsak nem cinizmust, érzéketlenséget, hanem éppen a jog természetes helyének természetes tiszteletét éreztem abban, hogy Québecben, ahol történetesen ama szeptember 11-e tragédiájának az idején tanulmányúton voltam, s Bjarne Melkevik barátommal

21 Friedrich Hayek: Two Types of Mind [Encounter 45 (September 1975)] in F. A. Hayek: *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas* (London–Henley, 1978, Routledge–Kegan Paul), 50–56.

ettől kezdve napokon keresztül a tőlünk alig nyolcszáz kilométerre lezajló s akkor még bizonytalan kimenetű esemény történéseit (hiszen utam utolsó állomása volt ez, a repülőterek és minden légiforgalom azonban bizonytalan időre lezárattott) televízió naphosszat hallgattam, nos a televíziós nyilvánosság előtt (is) zajló megszakítatlan tanácskozásban jogászt megkérdezni nem láttam. S egyetlen, de fontos üzenetet véltem mindebből kiolvashatni: a nemzet bajban van; felelősei felelősen teszik dolgukat; s ha ebből gond adódna, úgy annak felelősei majd szintén felelősséggel eljárnak. Miközben nálunk viszont – sem ezekben az években, sem azóta úgyszólván máig – másról sem szólt és szól a közbeszéd, mint bármiféle szükség parancsa szerinti természetes eljárás jogi lehetetlenségéről: erről zengett akkortól kezdődően a média, s a járható utak előzetes úgyszólván túlbiztosításáról szólt nemcsak a miniszterelnök közigazgatási államtitkárságának mindennapja, de annak – a kimondhatóságnak, egyáltalán a vágyhatóságnak – a horizontja is, amivel a miniszterelnök bármiféle politikai értékelés határvonalait eleve és előre megvonta. Azaz: aknamentesítőként először járjon be minden gondolható utat pontos kockázatszámításokkal a jogász, hogy majd utána felelősen léphessen az államférfi is. S ha ezután egy nem túl régi évfordulós emlékezésen Sólyom László megkülönböztető jelzőként majd Antall József megnevezésére az „alkotmányos ember” kifejezést használja,²² azzal bizony a közügyek vitelében elsődleges preferenciájaként azt tünteti fel, ami teoretikus semlegességgel aligha nevezhető másnak, mint valamiféle redukcionista homogenizáló denaturációnak. S ennek egyik gyökere talán az lehetett, amit a miniszterelnökhöz címzett egyik feljegyzésben éppen „Bibó-szindróma” veszélye gyanánt jelöltem – ti. hogy az akkor felnövekedők generációjának a tagjaként mintha ragaszkodott volna annak a II. világháború utáni szovjet megszállás alatt létrejött koalíciós kormányzás előtt álló dilemmának a Bibó István-i megválaszolásához, mely a kapitalizmus/szocializmus közötti aktuális választás megejtéséhez képest elsődlegesnek tekintette egy bármiféle politikai kultúra kiépítését, hogy az már a maga idején és menetében szükségessé váló sorsválasztást is megejtessék²³ – kifejezve saját személyes félelmemet, hiszen váltig úgy érzem, hogy a diktatúra utáni újramezdés nem maradhat foglya sem egy ilyen nemes valahai eszmény élményének, sem egy elmúlt kor, legelőbb is a XIX. század oly sokaknak, így az egyként történész Szabad György és Antall József számára is kiváltképpen kedves gondolati világának.²⁴

22 *Magyar Nemzet*, LXVI (2000. december 13. szombat), 290, Magazin, a halál évfordulójának szentelten. „Ami – írom majd ennek értékeléseként – legempatikusabb értelmezés szerint sem jelenthet mást, mint hogy nemzete fundamentális értékét áldozta fel egy eszközérték kedvéért.” Varga Csaba: *Válaszúton – hús év múltán*. Viták jogunk alapjairól és céljairól (Pomáz, 2011, Kráter). [PoLiSz sorozat kötetei, 7].

23 Papp Zsolt: Bibó István – Társadalmelemzés és politika. *Kritika* (1980), 11, 11–15.

24 Mulasztások, hibák láthatatlan utakon is összegződhetnek a fenti vagy más módon. Az elődrezsim ostromozásában akkor is, azóta is nagyok voltunk; tetteinkben viszont a múlt egészét, bűniet s nemzetrontó kifosztásait gyakorlatilag asztal alá söpörtük. Aligha mentegethetően

Hiszen – visszatérve a bennünket most érintő joghoz – másodikként, jog-filozófusként, minden politikai melléköngétől függetlenül is arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a jog (jelen)léte nem olyasmiben rejlik, mintha elmondhatnánk a jogról, hogy „van”, hanem abban az intézményesített társadalmi gyakorlatban, amelynek során egy erre hatáskörrel rendelkező szerv kimond valamit a jog nevében, mellyel, mondjuk úgy, aktualizálja azt, amire „jog” gyanánt hivatkozik; minden egyéb pedig, ami a jogi eljárásban vagy egyáltalán a jogi gondolkodásban zajlik, csak annak hivatalos/nem hivatalos előzménye vagy referenciája, amivel az előbbit az adott közösségben igazolni szokták.²⁵ Ezt a mára kiérlelődött felismerést – amelynek angol–amerikai (de a nemzeti kodifikációk, tehát a jogpozitivizmusok előtti időkben kontinentális jogszemléletünkben is honos) gyökérzetében a két fenntartó pillér egyfelől annak tudatossága, hogy a jog valós mivolta mindig a soron következő *judicial event*ben, azaz a jog nevében történő hatósági döntésben testesül meg, másfelől pedig annak rekonstrukciója, hogy a jog lényege eszerint a jogra hivatkozó hatósági gyakorlatban, logizált kifejezésében tehát a szakmában mindenkor elfogadott érvelési kánonban fejeződik ki²⁶ – tudatosította úgy egy mai nemzetközi jogász, hogy ha komolyra fordul a dolog, értelmezhetetlen a kérdés, vajon „mit mond” a jog – mert nincs ilyesmi, tehát „a jog” sem nem alanya, sem nem tárgya bármiféle cselekvésnek –; az azonban elvárható tőle, a szakértőtől, hogy jellemezze:

ennek esett áldozatul a Magyar Demokrata Fórum *Justitia*-programja is. Pedig már a II. világháború utáni megítélésből, a nürnbergi és tokiói perek üzenetéből elég korán megtanultam, s a sokféle gyökérzetből kommunista aktivitásban elmerülő, majd onnan további gyökérzetnövesztésekbe menekülő Szabó András (1928–2011) büntetőjogász akkori kolléga-barátommal, e *Justitia*-program majdani alkotmánybírói lehetetlenítőjével, az 1960-as évek vége felé beszélgetéseink során tisztáztam, hogy az akkori friss büntető törvénykönyv (1961. évi V. törvény) „emberiség elleni büntett”-paragrafusai egyfelől valamikor majd a szovjeturalom összefüggésében is alkalmazhatók lesznek, másfelől pedig, hogy valóságos súlyában és üzenetében, tehát történelmi perspektívában, már a II. világháború utáni megítélés tényleges tétje sem a bűnösök, hanem egy egész kurzus szankcionálása volt, vagyis egy effajta, bűncselekmények elkövetésén épülő teljes rendszernek a kiiktatása a jövőben szabadon választható politikai irányok mint alternatívák sorából. Ebben az értelemben BIBŐ problematizálása pedig választóvonalon túli, idejét múlta volt; extrapolálhatatlanul, alkalmazhatatlanul az épp a kommunista diktatúrát túlélte, újrakezdő társadalmakra. Mindennek visszatérő kimondására lásd a szerző tollából *Jogállami átmenetünk*. Paradoxonok, dilemmák, feloldatlan kérdések (Budapest, 1998, [AKAPrint]). [A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei, 5], *Jogállami? átmenetünk?* (Pomáz, 2007, Kráter). [PoLiSz sorozat könyvei, 6], valamint *Válaszúton – húsz év múltán*. Viták jogunk alapjairól és céljairól (Pomáz, 2011, Kráter). [PoLiSz sorozat kötetei, 7], végül – szerkesztésében – *Kiáltás gyakorlatiasságért a jogállami átmenetben* (Budapest, 1998, [AKAPrint]). [A Windsor Klub könyvei, II].

25 Leginkább kidolgozottan lásd in Varga Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái*. [1996], 2. átdolg., bőv. kiad. (Budapest, 2008, Szent István Társulat), de laikus számára is kellő érthetőséggel in Varga Csaba: *Közös felelősségünk a jogért. Magyar Szemle*, XVII (2008), 3–4, 94–108 & <http://www.magyar szemle.hu/cikk/kozoss_felelossedunk_a_jogert>.

26 [‘canons’], különösen in *Összehasonlító jogi kultúrák*. Szerk. Varga Csaba (Budapest, 2000 [Osiris] [újirány. 2006]). [Jogfilozófiai].

adott idő gyakorlata szerint milyen közösségben mikre hivatkozó milyen érvelések szoktak elfogadtatni e létezőként amúgy fenn nem álló úgynevezett jog meghivatkozottsága nevében.²⁷ Gyakorlatiasabb közegben tehát a jog az és nem más, mint ami a hivatásbeliek szakmai eljárásaiban – akár/és a döntésben, akár/és ennek teoretikus/dogmatikai magyarázatában/kritikájában – testet szokott öltetni.

Furcsállhattam, harmadik lehetséges vonatkozásként, hogy tisztázatlan maradt – vagy eleve eldöntöttként kezelt lett – mind a magyar történeti alkotmány, mind benne s általa a Szentkorona-tan sorsa, vagyis akár hallgatólagos folytatása, akár immár egy szabadabbá vált ország szabad akaratától megpecsételt elhallgattatása. Miniszterelnököm ugyan elküldött egyszer, hogy eleget tegyek egy néki valamely emigrációs történeti kutató fórumtól érkezett meghívásnak, óvatos beszámolómról azonban – mely (bármiféle akkori megbízható doktrinális háttér nélkül) csupán annak megállapításához juthatott el, miszerint a jövő ránk fog nehezedni, ha így vagy úgy megfontolt, perspektivikus választ nem fogalmazunk meg azon kihívásra, hogy az az erő, mely eddig munkált e történeti hagyományban, saját elve szerint nélkülünk is ugyanúgy munkál, függetlenül esendő reagálásmódunktól – nem érkezett semmiféle válasz.

Pedig – negyedikként – bármilyen sikeres vagy esendő alakulásában is, ez a formálódás kora volt, a jövő stíluszabásáé, melyben a jog nem egyszerűen a társadalom homogenizált közegeinek egyike, hanem az akkortól kizárólagosan játszható játékszínpad kizárólagos berendezőjeként közös jövőnknek is a keretezője. Sokan bábáskodtak hát az úgynevezett rendszerváltásban, strukturális/struktúráló felelősei azonban a jogászok voltak – dicsőségükre, ha sikeredett, de gyalázatukra, ha kisszerű lényeg-nem-látásból rosszul rendezték be eleve a közösségi játéktér színpadát. Így válik érdekessé számomra, vajon tudatában volt-e a közjogi műveltségéért sokaktól dicsért Antall József, hogy annak folyamata, szerves fejlődése a háború utáni szovjet megszálló közigazgatástól kezdve megszakadt, s szemben a civilizatikával, melynek hagyománya, ámbár bűvópatakokon keresztül, az alakuló áruforgalom igényeitől hajtva mégis vissza tudott lassan áramlani a szocialista polgári jogba, nos az ezredévi magyar közjogi hagyomány gyakorlatilag kihalt; s hogy nem volt, nem lett, egyszerűen mára sincs folytatója; tehát amire mindazonáltal a szocialista államjogból merő átkereszteléssel immár alkotmányjognak nevezett diszciplína ma építkezik, az jobbra homok, innen-onnan szervetlenül előrangotott előfordulások valamiféle véletlenszerű szerzői aggregátja? Ami nélkülöz közös elvet, mert hiányzik saját tudományos megalapozása, s így nincs dogmatikai kiműveltsége sem? Merthogy genealógiája többnyire csupán a magyar alkotmánybíráskodás eseti döntéseiben történetesen megtalálható, ám mindig egy valahai konkrét, vitatott esetre szabottan megfogalmazott kifejtésekre alapozottságra nyúlik visz-

27 Martti Koskeniemi: *From Apology to Utopia. The Structure of International Legal Argument* (Helsinki, 1989, Lakimiesliiton Kustannus) és *ua.* új utószóval (Cambridge-New York, 2005, Cambridge University Press).

sza? Hiszen a magyar közjogi hagyomány sorsa nem a diktatúra, a szovjet megszállás előidézte több évtizedes kényszerhelyzet által pecsételtetett meg, hanem mai, emelt fővel szabadon vállalt gyakorlati elutasításával, amelyben – történetesen hallgatással – szintén az első szabadon választott kormányzat mutatott máig érő példát. Már pedig ha nincs történetileg alakult vagy gyakorlattól szentesített alapmodell, valamiféle megszenvedett, megélt, megtapasztalt saját út, úgy csakis és leginkább véletlenszerűségektől telített eklekticizmus állhat elő.²⁸

Ebből a bizonytalanságból adódhatott, ötödikként, a jogállami újrakezdésben alapított Alkotmánybírósághoz fűződő kapcsolat tisztázatlansága, többarcúsága, amelybe belefért mind a feltétlen alárendelődés, mind egy feltehetően politikai célzatú kihasználása is a létrejött hatalmi kettősségnek, akkor, amikor számára kényelmetlen politikai szükségességet kívánt a kormányzat mégis elhárítani, ráadásul úgy, hogy közben külső fórumra, egy vitathatatlanul mesterséges, magasabb rendű (s kormányzatpolitikailag így kérdésessé nem tehető) értelem jelszavára hivatkozzon – amint ezt az egykor szocialista termelőszövetkezetekbe kényszerrel bevont termőterületek visszaadásának vagy a *Justitia*-programnak a lehetetlenítése mutatta. De ilyesmire utalhatott abban a megbocsáthatatlan gesztusban rejlő esetleges racionális üzenet is, ahogy a miniszterelnök az alkotmánybíróság erőteljesen politikai döntéseit illető kritikai távolságtartásra felhívó, saját tanácsadójától – tőlem – származó feljegyzést elsőként a kritikával illetett alkotmánybírósági elnöknek továbbította (amint hasonlót, egy rokon miniszterét érintő bírálathoz, egykori iskolatárs tanácsadóval is megcselekedhetett), avagy az, ahogyan a *Justitia*-program helyénvalóságának és jogosultságának nemzetközi szakmai megerősítésével kecsegtető konferencia-javaslatomat látszólag elfogadta, operatív intézkedésként azonban a számára tekintély, a kérdéses ügyben viszont eleve csakis viszolygásra, ellenzésre és ellenállásra sarkallt akkori akadémiai elnök, Kosáry Domokos²⁹ szervezésére bízva, eleve kudarcra ítélte. Nem éreztem ugyan sem meggyőzőnek, sem védhető mentségnek – hiszen a 'jogszerűség', 'alkotmányosság' végképp nem bármi tényleg fennálló minőség, hanem egy mesterséges, intézményi operációs

28 Nem véletlen, hogy az utolsó, még élő, valódi közjogászként Szabó József szegedi professzor a „tiszta parlamentarizmus” hagyományával mint az angol megoldással rokon saját mintával történő felhagyást érzekelte minden ezután bekövetkező rossz részvétel, aránytalanság, egyoldalúság végső okozójaként. Lásd a szerző gondozásában Szabó József: „Que usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra”. Avagy a rendszerváltozás és a kommunizmus átmentődésének jogi logikája (elemzés 1991 decemberéből). *PolíSz* (2010. tavasz), No. 127, 3-16 & in <<http://www.krater.hu/krater.php?do=3&action=a&pp=19864>>, bemutatva a hátteret is – Varga Csaba: A rendszerváltoztatás kritikusa. Dr. Szabó József posztumusz tanulmányáról, *uo.* 17-20 & in <<http://www.krater.hu/krater.php?do=3&action=a&pp=19867>>. Vö. még pl. Grosschmid Béni: *Werböczy és az angol jog* (Budapest, 1928, Franklin). [A Magyar Jogászegylet Deák Ferenc Irodalmi Bizottságának kiadványai 3. évf.] és Hantos Elemér: *The Magna Carta of the English and of the Hungarian Constitution. A Comparative View of the Law and Institutions of the Early Middle Ages* (London, 1904, K. Paul-Trench, Trübner).

29 A háttéraktivításra kellő hitelességgel lásd Kulcsár Kálmán: *Kanadai napló*. Egy nagykövet feljegyzései (Budapest, 2005, Századvég).

(klasszifikációs) fogalmiasításnak csupán saját, szintén mesterséges, intézményi operációs tagadó fogalmiasításával szembezegezett (tehát kizárólag önnön dichotómiáján belül) értelmezhető terméke; következésképpen az alkotmányos megítélés olykor indifferenciát is kimondhatott volna³⁰ –, mégis talán bizonyos lényegről szolt az a később katolikus jogi kart alapító alkotmánybíró-társ, aki személyében ismeretlenként, de kormányzatunkat képviselő felkeresésemkor vallott a végső motivációról, miszerint a politikai szféra összevissza beszéddel leplezni kívánt elszántsághiánya láttán maguk sem kívánták vállalni bármiféle „gesztenye kikaparását”.

Persze, hatodikként, végül is mi volt ez az alkotmány? És mi ez az alkotmánybírótság? Az előbbi pedigjét illető aggályokat elviccelhették ugyan, mondván, hogy az egykori sztálinista 1948. évi XX. törvény azóta paragrafusonként maradéktalanul újraépült (s poénként hozzátették: persze a főváros Budapestként megnevezése kivételével); de jogászi műveletlenséget, merő politikai retorikát takar e viccelődés, hiszen éppen az maradt meg benne/belőle minden ilyesminek ellenére, ami a jogot illető modern felfogásunk veleje s önazonosságkulcsa, bármi jogelv lehetséges relevanciájának előfeltétele: ennek az alkotmánynak a szerkezete, vagyis rendszere, ami az akkor mögötte állott bolsevik államfelfogásból eredt, annak szolgálatára s legpontosabban hú tükreként. Hiszen bármely paragrafusának újratételezése pusztán mondatnyi nóvumot s korrekciót hozhatott az eredeti sztálini(sta) struktúra, belső elrendezés, tehát kifejezés változatlanul hagyásában, következésképpen csakis annak szerkezeti logikájában értelmezhetően. Ezen értelmezésre pedig rányomta bélyegét az addig magánjogászok túlsúlya, akik abból, hogy szakmailag, jogfelfogásukban a személy autonómiájából, választási szabadságából induljanak ki, és ennek maradéktalan valóra váltásán munkálkodjanak, máról holnapra (ha egyáltalán s annyira, amennyire) váltottak – senkitől sem tanulhatva, de ugyancsak máról holnapra a nemzetnek egy ma éltetett közjogot fabrikálva; úgy, ahogy ez ilyen körülmények közt egyáltalán megeshetett. Ráadásul kisebbségük sem adódhatott másból, mint hosszú szakmai életem át ezen kommunista alkotmány mögött álló szocialista államjog művelőiből, akik számára nem nyugat-európai/atlanti mintaadás, hanem saját „béketábor”: a szovjet s népi demokratikus megvalósulás adhatott csakis műveltségálatot, tanulságot.³¹

*

30 Hiszen az igazságtételi törvény alkotmányellenességé itélése sem alapult máson, mint egy operative használhatatlan, mert gyakorlatilag semmitmondó alkotmányi tőmondaton: „A Magyar Köztársaság demokratikus jogállam.” Az ilyen és hasonló önkényes értelmezések, vizsgálások boncolgatására lásd a 25. jegyzetben foglalt irodalmat.

31 Saját emlékeim, de az egykori pécsi Király utcai Egyetem-történeti Múzeum kiállított könyvszekrényének – magánkönyvtárának – tanúsága szerint is az egyik legműveltebb államjogász professzor, Bihari Ottó akadémikus személyes gyűjteményében a nyugat-európai-atlanti műveltséget pontosan azon – s nem más, nem több – kiadvány képviselte, mint amelyek ugyanazon amerikai titkosszolgálatilag koordinált könyvküldő akció eredményeként hoz-

A körülmények tükrében, amint ez talán az eddig vázoltakból is kiviláglik, egyértelmű, következetes és mindenben megalapozott új országépítés egészében s részleteiben egyaránt demiurgoszi erőt és főként mindentudást feltételezett volna, amivel nyilván sem egyetlen személy, sem az e munkálatokban résztvevők összessége nem rendelkezhetett. Magam úgy gondoltam – akkor is, azóta is –, hogy mindenki, aki ebben részvételre vállalkozott, a törzsi koponya-reparátorokra emlékeztető elszántsággal járt el: talán a legjobbat tette, amit tehetett, de a járt – kikísérletezett, eljárási protokollban summázottan regulált formát nyert – utak biztonsága nélkül, természetesen.³² A feladat példátlanul egyedülálló volt, s ma már közhelyszerűnek tetszik annak kimondása – aminek

zám, két évtizeddel ifjabb, abszolút pályakezdőhöz is eljutottak. Ma már feltárt háttérre nézve lásd Alfred A.: *Reisch Hot Books in the Cold War. The CIA-funded Secret Western Book Distribution Program behind the Iron Curtain* (Budapest, 2013, CEU Press), személyes mérlegvonásként pedig Varga Csaba: *Találkozások a nyugati irodalommal. Magyar Napló*, XXII (2010), 5, 24–29 & <<http://www.magyarnaplo.hu/images/archivum/2010maj/03-31.pdf>>. A környezet empátiahiányát jelzi, hogy a pécsi egyetem részéről felhívás/felajánlás ellenére sem történt semmi lépés azért, hogy Csekey István professzor, a régi közjogi hagyomány kiemelkedő képviselője, aki család híján magánkönyvtárába építette rengeteg többletambíciójának nem csekély hányadát, értékekből gondosan építkező hatalmas gyűjteményéből akár egyetlen címet is megszerezzen. A szolnoki muzeológus, Szabó István vásároltatta ki ennek óriási raritás háborúközti balti és finn részét – lásd Pomozi Péter: *A Tartui Egyetem és Magyarország (Az ész-t-magyar kulturális kapcsolatok történetéből). Zempléni Múzsza*, III (2003), 3, No. 11, in <http://www.zemplenimuzsa.hu/03_3/pomazi.htm> –; magam pedig a személyes gyűjteményembe illő nem csekély hányadot, továbbá intézeti igazgatóhelyettesünknek, Kovács István akadémikusnak vásároltam még belőle számos antikvitást (értékes lengyel barokk metszeteket s egy fantasztikus zománccfestékes, nagyméretű réz magyar királyi nagycímet) – miközben még ez utóbbi, tényleg kiemelkedő, gondolkodó, szocialista államjogászt sem érdekelte a magyar vagy a nyugat-európai/atlanti közjog (amit ez utóbbiak eredeti nyelvlein persze nem is igen olvashatott volna).

- 32 A gyarmati világközösségében érvényesített egyébként toleráns s a helyi kultúrák iránt erőteljesen megértő angol joguralom az emberi élet abszolút védelme jegyében csakis gyilkossággént kezelhette az ilyen törzsi gyógyító eljárások nem sikerült eseteit, noha saját korában és saját eljárásainak kockázata tükrében éppen nem tekinthette volna nem indokoltnak (vagyis a korabeli angol orvosi praxisnál kevésbé eredményesnek) ezeket a nyilván nem orvostól végrehajtott beavatkozásokat. Lásd Robert B. Seidman: *Mens Rea and the Reasonable African: The Pre-scientific World-view and Mistake of Fact. The International and Comparative Law Quarterly*, 15 (October 1966), 4, 1135–1164; ennek kultúrtörténetéhez pedig <<https://en.wikipedia.org/wiki/Trepanning>> és <<http://neurophilosophy.wordpress.com/2007/06/13/an-illustrated-history-of-trepanation/>>. A kormányzati teljesítmény háttéréhez vö. még összefoglaló – leginkább a gazdasági újjáépítés tekintetében kritikus – áttekintésként pl. *A rendszerváltozás gazdasági joga. Szerk. Sárközy Tamás* (Budapest, 2005, MTA Társadalomkutató Központ). [Magyarország az ezredfordulón: Műhelytanulmányok] és Sárközy Tamás: *Magyarország kormányzása, 1978–2012* (Budapest, 2012, Park Könyvkiadó), korabeli szereplők tollából pedig bíráló megfogalmazásban pl. Szűcs István: *Mérföldkövek az Antall-kormány bukása útján* (Budapest, 1998, Püski) és László Jenő: *A jogi, közgazdasági és a mérnöki tudományok szerepe a magyar gazdaságpolitikai döntések előkészítésében és végrehajtásában. Valóság*, LVI (2013) 4, 64–75; végezetül feltáró emlékként Dobszay Károly: *Dr. Antall József, „a fogoly miniszterelnök”. Új Tanú, Közéleti és kulturális krónika [Népi Írók Baráti Társasága]* (2012), 9–10, 36–41.

a kormányzat a *State of the Nation* félidős beszámolójában teljességgel tudatában is volt, s ezt nyomatékkal ki is fejezte³³ –, hogy elől jártunk ennek betöltésében az egész régióban, beleértve az akkori visegrádi hármak közösségét úgyszintén; tehát aligha volt – lett volna – kitől példákat ellesnünk.

Összegzésként Antall József lenyűgöző jelenlétéről és hatásáról leginkább csak ezt ismételném: kivételesen nagyformátumú egyéniség volt, s rendszer-váltó miniszterelnökként kiváltképpen ennek bizonyult. Tudományosan szemlélve, sorsa mégis igencsak evilági esendőségünket tükrözi, hiszen számos emlékező s értékelő íráson túl monográfiája még hiányzik; levéltári s ezen belül/kívül személyes iratanyagának kutatásra bocsátása, áttekintése s feldolgozása még el sem kezdődött. Miközben méltatásai számosak, s maradandó esetenként értékekkel járulnak egy majdani történeti feldolgozáshoz, kormányzati idejének s pártelnöki/miniszterelnöki szerepének tudományos feldolgozása még legkezdetibb lépéseknél tart, s a pártharcok mai időszakaiban ráadásul ezek is rögvest politikai felhangot kapnak. Egyszersmind, sajnálatos módon, gyakran tőle és művétől úgyszólván függetlenül, személyes szerepjátszásától nem reflektáltan zajlanak a napjainkban hazánk sorsának, jövőjének tétjét érintő viták, miközben a társadalomtudományi értelmezésről tudjuk, hogy a jelen megértésének kulcsa a történelmileg befutott útban, a megtapasztalásban s ennyiben az elmúltban, így esetünkben a közelmúlt siker- és kudarcélményeiben (is) rejlik.³⁴

S mindebben talán az is afféle politikai kiskorúság jegye, hogy hagiográfiák korát éljük, amennyiben kortársi közelmúltunk s jelenünk számos szereplőjéről és teljesítményéről írunk; de úgyszólván semmit sem összefüggéseiben tárgyalunk, hanem egy küzdelmekkel teli életút teljességéből néhány év szerepjátszására lecsupaszítottan; amivel mintha egy egész írástudó értelmiség éppen értelmi mivoltából kivetkezve mutogatná s leplezné le önmagát. Legfőbb ideje hát, hogy egyebek közt legalább emlékkonferenciákkal közelítsünk egy tudományosan vállalható összképhez, a mi esetünkben az elemzés szándékával Antall József nagyságának és útkeresésének mélyebb megértéséhez és megértéséhez.

33 Lásd 13. jegyzet, valamint *Tranzitológia. Átmenet a tervgazdaságból a piacgazdaságba*. Szerk. Marinovich Endre (Budapest, 2009, Budapesti Gazdasági Főiskola Külkereskedelmi Főiskolai Kar).

34 Amely ősi felismerésnek egyik természettudományi mintára kezelt társadalomtudományi kifejeződése az ismert kifejezés arról, hogy „In der Anatomie des Menschen ist ein Schlüssel zur Anatomie des Affen. Die Andeutungen auf Höheres in den untergeordneten Tierarten können dagegen nur verstanden werden, wenn das Höhere selbst schon bekannt ist. Die bürgerliche Ökonomie liefert so den Schlüssel zur antiken etc.” Karl Marx: *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Einleitung [1857], 26; in Marx–Engels *Werke* 13, 636.